

A bánya szíve az érc

(A XVII. századi Selmec Marsigli-féle bemutatása alapján)

PAPP PÉTER¹

F. L. Marsigli, a *Magyar Királyság* „leltárát” a XVII. század végén elkészítő tanult itáliai katonatiszt jegyezte föl, okkal feltételezhetően pontosan, a selmeci német bányászok saját kifejezéseivel, a bányavágot egyes részeinek nevét, jelölve a fémes ásványok szakaszát a kőzetek között egyformán a *hertz* és az *ertz* szóval is.

A korabeli magyar nyelvi dokumentumok jól bizonyíthatják – a legkorábbi szórvány nyelvemlékek és a *Vizsolyi Biblia* eredeti szövegének vizsgálatával együtt – ennek a szóformának véletlenszerű vagy következetes használatát, s megvilágíthatják e német jövevényszavunk eredeti értelmének (*szív*) kapcsán kínálkozó kérdéseket is.

A kiejtésbeli hasonlóság és a jelentésbeli azonosság valószínűsíthetően az elszigetelt hazai német közösségben maradt meg hosszabb ideig (a távoli tömbnémetiséghez képest), és nem csupán a latint nyilván jól ismerő olasz tudós számára hangzottak hasonlóan. Efféle konzerváló jelenségeket a tudomány más területei is ismernek.

---

¹ papp@mafi.hu; előadva *Budapesten a MFT Tudománytörténeti Szakosztályának* 2003. IV. 8-i előadóülésén, majd átdolgozás után bemutatta *Petrozsényben (Petroșani, Románia)* is, az *EMT VI. Bányász-Kohász-Földtanász Találkozásjának* 2004. V. 22-i szekcióülésén keretében.

Bevezetés, előzmények

A MÁFI múzeumának részeként látható kiállítást, mely *A geológia története Magyarországon* címmel a középkortól a XX. század elejéig tekinti át (képek, írásos és térképes dokumentáció bemutatásával) az európai művelődéstörténetnek ezt az érdekes és gazdag részét, még 1994-ben hozták létre munkatársaikkal *Bácskai Erzsébet, Hála József és Kordos László*. A kilenc vitrinből álló tárlat természetesen csak hézagosan adhatja közre azt az anyagot, mely a hajdani *Magyar Királyságnak* e bő fél évezredéről ránk maradt. Az ott látható képek és könyvek között valószínűleg így nem jutott hely az első hazai tudománytárnak, a (még 1653-ban, több mint 350 éve kinyomtatott) *Magyar Encyclopaediának* az elhelyezésére sem. Pedig abban *Földünknek* (a korabeli ismeretek szintjén, de szerteágazóan bemutatott) első anyanyelvi ismertetését találhatjuk, *Apáczai Csere Jánosnak*² (1625-1659) az összeállításában. (Mint ahogy épp neki köszönhetjük – a fémtartalmú közetekre használatosan alkalmazott értelemben – *bányászat* szavunkat³ és megannyi tárgyi korabeli ismeretnek az átörökítését is.)

Marsigli német szóadatai Selmecről

Az a számunkra tehát oly fontos XVII. század azért mégis – és igen látványosan! – jelen van ezen a tárlaton⁴. Az első vitrinben láthatjuk ugyanis a híres *Selmecet (Schemnitz / Banská Štiavnica, Szlovákia)* s annak bányalétesítményeit⁵, latin nyelvű, eredetileg is

---

² Apáczai Csere János (1625-1659) életművére vonatkozóan a legfrissebb áttekintések: Kovács Sándor Iván (szerk.): *Apáczai Csere János emlékezete*. Bp. 2004. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 280 old.; Bán Imre: Apáczai Csere János. 2. kiad. Bp. 2003. Akadémiai Kiadó, 2003.

³ Papp Péter: A geológia Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájában. = *Földtani Közlöny*, 107. évf. 1. sz. Bp., 1977. 111. old.

⁴ Papp Péter: *Rendhagyó „geológiai kirándulás” az Országos Földtani Múzeum kiállításain*. Bp. 2000. MÁFI 200. alkalmi kiadványa, 20 old.

⁵ Marsigli, Ferdinando Luigi: *Mappa Metallographica [celebris Fodinae Semnitziensis in Hungaria Superiori, a qua effoditur Argentum auro*

kétoldalas metszeten, itt erősen nagyítva. A törököt annak a századnak a végén kiűző egyesített keresztény seregek fiatal tisztjeként⁶ *F. L. Marsigli* (1658-1730) láthatta így a várost, az akkori hódoltsági területeknek a közvetlen északi szomszédságában.

Erre az ércekben igen gazdag vidékre Árpád-házi királyaink telepítései során került az itt a fémes ásványok bányászatával is foglalkozó német lakosság, speciális közösségi jogokat nyerve, a nagy német nyelvterületnek elsősorban flamand⁷ és szász⁸ vidékeiről. Nagyobb részük valószínűleg itt ismerkedett meg közelebről a mesterséggel, a fejtés konkrét körülményeit pedig bizonyos, hogy ők maguk alakították, a helyzet kívánalmai szerint. A *Kárpát-medence-beli* ókori ércbányászati nyomokon messze túllépve tehát egy újonnan megszervezett ipar fejlődött ki a térségben – mint az a *Magyar Királyság* kora-középkori történelméből ismeretes⁹ – a német lakosságú bányavárosok sorában.

Intézeti könyvtárunk egyik kincsében¹⁰, az eredetileg az ezerhatszázas évek végéről való *Marsigli-műben* (mely *Németalföldön*, franciára lefordítva is megjelent – már a híres olasz szerző¹¹

---

mixtum, quae habenda est pro sectione Montis, in cujus visceribus insticiuntur (!) subsequentialia]. In: *Description du Danube*, III. La Haye [Den Haag], 1744.

⁶ Csíky Gábor: Luigi Ferdinando Marsigli, a magyar föld felfedezője [Emlékezés halálának 250. évfordulóján]. = *Földtani Tudománytörténeti Évkönyv* [FTÉ] [9. sz.], 1980-81. Bp. 1983. MFT, 85-96. old.

⁷ Kós Károly: *Erdély*. Kolozsvár, 1934. Erdélyi Szépművészeti Céh, 24 old. (Hasonmás kiadás: Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.)

⁸ Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó, I. köt. 112, 138. old.

⁹ Fülöp József: *Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon*. Bp., 1984. Műszaki Könyvkiadó, 61-67. old.

¹⁰ Marsigli, Ferdinando Luigi: *Description du Danube (depuis la montagne de Kalenberg en Autriche, jusqu'au confluent de la rivière Jantarra dans la Bulgarie)*, I-VI. (Traduite du Latin.) La Haye [Den Haag], 1744.

¹¹ Zolnay László: Emlékezés Marsigli ezredesre (1658-1730). = Z. L.: *Mozaikok a magyar újkorból*. Bp. 1986. Kozmosz Könyvek, 102-131. old. (Az én világom..)

elhunyta után másfél évtizednyivel!) éppen emiatt látjuk „csak” németül az egyes bányavágatokra s azok részeire használt kifejezéseket. Ugyanis ezek a „modern”, sajátos technikai jelentéssel bíró szavak természetesen nem voltak meg annak a kornak a latinjában, a nemzetközi érintkezés, a tudomány Európa-szerre használt nyelvében sem. A latin (vagy az Intézetünk könyvtárában meglévő francia) kiadás szövegét olvasva természetesen ajánlatos belehelyezkednünk a tizenhetedik századi viszonyokba, különösen, ami a technikát illeti. Ne feledkezzünk el tehát sem a *Selmecen* akkoriban valószínűsíthető bányászati helyzetről (elért mélység, alkalmazott fejtési technológia), sem az ott akkoriban ismert – fejtett ércvagyony elemeiről (termésásványok, másodlagos termésványok megléte – hiánya, az oxidációs szint ásványainak jelenléte).

Egyértelműnek látszik e rajzon (melynek ezalkalommal csak részletei¹² jelenhetnek meg) a német nyelv fejlődésének természetes logikája is: a bánya mélyében lévő munkaterület legértékesebb része (a termésványok-nemesfémeket tartalmazó kőzetek zónája) kapta a bányászok-használt nyelvén – ősi szokás szerint a leginkább kézenfekvő hasonlatot az emberi szervezetből véve – a *szív* jelentésű német szót. Valószínűleg erre az ősi *antropomorf világszemléletre* visszavezethetően olvasható éppen a *hertz* ennek a résznek a megjelölésére, a nagyalakú metszetnek címében, magyarzataiban – több helyén is. Emellett azonban – ahogyan az olasz hadmérnöknek, több külföldi tudós társaság későbbi tagjának vélhetően iskolázott füle ezt hallhatta – az *ertz* szó is kétszer szerepel: a részletező rajzon (1. ábra) s az ahhoz tartozó leírásban (2. ábra). Ennek, a *Magyar Királyság* akkori „leltárát” oly lelkiismeretesen összeíró tisztnek köszönhetjük tehát az említett, azóta a németben is teljesen különvált jelentésű szóalaknak épp a XVII. század vé-

---

¹² A szerző e védett kötetek gondozóinak (az *Országos Földtani Könyvtár* munkatársainak) ismételt köszönetét fejezi ki, egyúttal sürgetően időszerűnek tartja intézetünkben a teljes mű (korszerű módszerekkel való) kutatási lehetőségének megteremtését – miképpen (ma már tisztelt emlékü) hajdani kollégáink még évtizedekkel ezelőtt ajánlották volt a magyarra fordítását is.

géről való, a nyelvfejlődésben részben még azonos két formáját – egyetlen eredeti ábrán, egy megjelenésen belül.

A kortárs hazai tudósok szóhasználata – Misztótfalusi Kis Miklós példáján

Érdekes tudnunk azonban, hogy e szónak (ezzel a mindannyiunk számára fölismerhetően a németből átörökített jelentéssel) a magyarba való átkerülése jóval korábbi lehetett a XVII. század végénél, hiszen már *Szenczi Molnár Albert* (1574-1634) híres zsolttárfordításaiban is benne van. Pontosabban – egyidejűleg Budának török alóli felszabadításával – annak németalföldi, 1686. évi kiadásának a kiadó által írott Elöljáró-beszédében találjuk meg¹³, afféle parafrázisként, az Újszövetségből akkoriban a magyar protestánsoknak már valóban jólismert jelentéssel – és ékezzel, *értz* formában (3. ábra).

Száz évvel korábbi írásmódok – Károli Gáspár többféle szóhasználata

Megvolt azonban ez a szófordulat, hasonló formában, jó száz évvel előbb, azoknak a nemzedékeknek meghatározó olvasmányában, az először Vizsolyban 1590-ben kinyomtatott *Károli-bibliában*, több helyen is. Az említett előszóban Misztótfalusi Kis Miklós által már épp 'szabadon idézett' bibliai helyen – *Újszövetség, Pál apostol levelei, Corinthus városába írott I. levél, XIII. rész, 1. vers (ÚSZ, 1Kor, XIII.1.)* – még ékezet nélkül, sőt a kezdő magán-

---

¹³ Tótfalusi Kis Miklós: Elöljáró Beszéd. In: Szenczi Molnár Albert: *Dávid. Zsoltárok*. [Dávid... 'Soltárok...; „kis zsolttároskönyv”.] Amstelodam [Amsterdam], kiad.: Misztótfalusi Kis Miklós, 1686. 4. old. (Hasonmás kiadás, csatolt kísérfüzettel: Bp. 1985. Helikon Kiadó.)

hangzó alatti 'kis farkincával' olvashatjuk ugyanezt az *ertz* szót¹⁴ egy *más értékű é* jelölésére (4. ábra).

Néhány lappal odébb, *Pál Timoteushoz* írott második levele negyedik részének tizennegyedik versében (*ÚSZ, 2Tim, IV.14.*) ékezettel találjuk¹⁵, szó-összetételnek első tagjában: *AZ ertz miues Sándor...* Jóval előbb pedig¹⁶, az *Ószövetségben, Mózes IV. könyve* 21. részének 9. versében (*ÓSZ, 4Móz, XXI.9.*) és az ahhoz a margón olvasható kommentárokból különböző szóalakok, különböző írásmódok szerepelnek: az *ertz*, az *ertz* és az *ertz* is (5. ábra).

Érdekes észrevennünk, hogy *Károli Gáspár* (s időszakonkénti, ma már ismeretlennek tartott segítői, illetve nyomdász társa, a lengyel születésűnek ismert¹⁷ *Mantskovit Bálint*) mindhárom – É, E, Ę – hangértéket jelölte, használta. Meglehet, épp ennek a többféle formának 'volt szüksége' a rákövetkező XVII. századra, melynek során a ma jól ismert magyar írásmód véglegessé válhatott.

A *Károli-bibliának* – melynek első párszáz példányát hívjuk *Vizsolyi Bibliának* – azonban nem csak az írásmódja változott léteének több mint négyszáz éve alatt. Természetesen, szintén a különböző zsinatok által jóváhagyottan, a fordításoknak a „modernizálása” is végbement. Ennek során a szóhasználata, egyes esetekben a tartalma is alakult valamelyest: némely könyvek például most nem tartoznak bele – ma apokrifnek ismerjük ezeket.

Az, hogy egy-egy korban mit tekintettek ércnek, természetesen mindig az illető kornak az ismereteitől s kialakult, alkalmazott technológiájától függött. Ez pedig nyilván megszabta a szóhasználatot is. Így eleinte még, az ókori eseményeket leíró szövegekben általában *érc*, de később, többszöri 'pontosítás' nyomán, már *réz*, *ón* stb. is olvasható. Észrevehetjük tehát már most, hogy az ókori, bibliai nyelvekből készített újabb fordítások idővel a saját koruk

---

¹⁴ Pál (apostol): Corinthus városba írott I. levél, XIII. 1. = *: Szent Biblia... (Ford., kiad.: Károli Gáspár.) Vizsoly, 1590. (II)156/b old. (Hasonmás kiadás, csatolt kísérfüzettel: Bp. 1981. Európa Könyvkiadó.)

¹⁵ Pál (apostol): Timoteushoz írt II. levél, IV. 14. = U. a., (II)193/b old.

¹⁶ Mózes Negyedik Könyve. In = U. a., (I)139/b old.

¹⁷ Szabó András: Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliája. = U. a., kísérfüzet 8. old.

technikájától függően, illetve az ókorra vonatkozó ismeretek bővülése nyomán (is) különböztek egymástól.

Ezért tehát nem egyszerűen egy akármily részletes mai szó-statisztikai kimutatást¹⁸, de lehetőleg a régebbi szóhasználatokat kell megvizsgáljunk, ha épp *Marsigli* korának nyelvezetére (is) kíváncsiak vagyunk. Ennek a menetében, figyelembevételre egy egyetemi tankönyv¹⁹ ajánlását is, a *Vizsolyi Biblián* belül a továbbiakban a *Bécsi Kódex* eredeti forrását jelentő kisebb ószövetségi könyveket néztem meg. Először – *Judit*, a *Makabéusok* és *Báruk* könyveinek híján – *Dániel*, *Ezékiel* s a többi „kisebb” próféták könyvei kerülhettek csak sorra. Ezekben – 1590-ben már! – az írásmód mindig *ertz* volt, a korábbiakhoz (*értz*, *ertz* és *ertz*) képest meglepően következetes írásmóddal, s ezt jól láthatjuk a mai olvasók érdekében természetesen valamelyest egyszerűsített alábbi átírásban is.

(Dán II.32): *Ennek az álló képnec feie ieles aranyból vala. Az ő mellye és az ő kariai ezüstből s az hasa és az ő oldalai ertzből.*

(Dán II.35): *Ackoron e'ggyüt el romló az vaçs, czerép, ertz, ezüct, és arany, és lönc mint az pelyua az nyári çzürün, mellyet az çzel fel veszen, és semmi helyét sem találva: Az az kö penig az melly elüte az álló képet, nagy he'ggyé lön, és bę tölte az egeçz földet.*

(Dán II.39): *Es te vtánnad támad más birodalom, çzepb az tiédnél, és harmadic birodalom ertz, melly az egéçz földön vralkodic.*

(Dán II.45): *Az mint láttad hogy az hegyről kez nélkül le çzakadt kö rontá az vaçat, ertzet, czerepet, ezüçtöt, és aranyat: Az nagy Isten ielentette meg ez vtán iövendöre léçzen: és íg igaz az álom, és bizonyos annac magyarázattya.*

(Dán IV.12): *De az ő tökeiét gyökereçtől a' földbe meg hadgyátoc, és vaçs, és ertz kötélbe légjen a' mezei fűvön, egi harmattal öntözteçséc, eç az oktalan állattal légyen réçze az földnec fűvén.*

---

¹⁸ Babits Antal (ford., szerk.): *Bibliai nevek és fogalmak*. Bp. 1988. Primo, 301 old.

¹⁹ Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 74-77. old.

(Dán V.23): *Es az mennyei Wr ellen fel emelkedél, és az ö házánac edénit elő hoztad te elődbe: és te és te fő népeid, és az te feleségid, és veled hálóid bort ittatoc abból: és az ezüsből és aran'ból, ertzből, vashból, fából és köböl tsinált Isteneket diczéréd, kic nem látnac, sem nem hallanac: és az Istent a'kinec kezében vagyon az te lelked, és minden te vtaid, nem tisztelted...*

Érdeemes észrevennünk – az írásmód állandósága mellett – a meglehetősen konzekvens sorrendet, ami az említett nyersanyagok felsorolását illeti: kizárólag termésfémeket és a természetben készen talált, készen található anyagokat említ *Dániel próféta!* (Közismert, hogy a nemesfémek is lehetnek természetállapotúak, s bizonyos – nyersanyagokkal rendelkezőnek megismert – helyeken ezeket használta / használhatta az emberiség legelőbb!) Látható, hogy a nemesfémek után a színesfémek következtek ebben a technológiai alapú sorban, vagyis elsőként a réz: ezt emlegethették akkoriban legelső sorban az érc szóval.

Kitérő az ókori kohászat „irányába”

Ezékiel könyvében pedig a korabeli – ókori – kohászat anyagairól, eszközeiről, műhelyéről, munkaműveleteiről olvashatunk, természetesen a bányavárosok szomszédságában élő fordító XVI. századi ismereteinek „szemüvegén” keresztül:

(Ez XXII.18): *Embernec fia Az Izrael háza béliec ollyaténocká löttec nékem, mint amaz koh ganéy, mindnyáian ok ollyac mint az ertz, és az feiér ónnac, és az vasnac, és az fekete ónnac az kementec közepött való ganéia: ollyacká löttec mint az ezüst ganéy.*

(Ez XXII.20): *Az mint egybe szoktac gyüytteni az ezüctöt és az ertzet, és vasat, és az fekete ónot, és az feiér ónot az koh kementec közepiben, hogy abban fel fujják az tüzet, meg olvasztani, így gyüitelec öczue az én búsúláçomban és haragomban, és vetlec (az kohban) és egybe olvaçztalac titeket.*

(Ez XXVII.13): *Ionía, Thubal és Mesech, ezec vóltac az te közösíd, rab embereket és ertz edényeket árultac az te çokadalmidban.*

Károli Gáspár forrásairól, nyelvi környezetéről

[Közbevetett kérdés az ilyenkor mindig jelenlévő *advocatus diaboli* részéről: 1653-ban a református Apáczai vajon miért nem használta a *Károli-bibliából* és egyes részleges korábbi (huszita) fordításokból (legalábbis valószínűsíthetően az ő számára is) ismerős kifejezést? Vagy miért nem folytatta annak az akkor már régóta híres bibliafordítónknak (a tiszai *Alföld* északkeleti pereméről, *Nagykárolyból* (*Carei, Románia*) való és *Brassó* (*Kronstadt/Braşov, Románia*) akkori, *Honterus-féle* lutheránus szász iskolájában végzett, majd *Kassa* (*Košice, Szlovákia*) és *Sárospatak* közelében élt tudós prédikátornak több, mint félszáz éve már bizonyonnyal jól ismert szóhasználatát? Miért írt helyette – új értelmű, képzett szóval – *bányászatot*? S a válasz: valószínűleg azért, mert – mint azt a fiatal tudós az első hazai tudománytár bevezetőjében le is írta – mindenkinek szánt művében a szakkifejezéseket is éppen magyarul, nem pedig idegen nyelven, nem egyetlen csoportnak sajátos nyelvén kívánta megadni.]

Ennek a szerzői szóhasználatnak a jellemzéséhez figyelemre érdemes – még ugyanebben a bibliai könyvben (*ÓSZ, Ez XXVII.28*) – egy másik, rég elterjedt és megmagyarosodott német nyelvi fordulat, a városi kertek, külvárosok zónáját jelentő *hóstát* alkalmazása (mely a *Hofstadt* szóból alakult ki és s ma is él): „*Az te haiósidnac kiáltásokra megrötnenc az hostádoc.*” És ennek a margón olvasható *Károli-féle* kommentárjában: „*Erti az Tyrus környül valo varosokat, mellyek mint egy hostaggyai valanac Tyrusnak. Tremellius így fordította: Meg rettenec az tenger nec habiai.*” Akiknek ezek a német szavak minden külön magyarázat nélkül használhatóak voltak, azok – az akkori *Magyarország* városi, iskolázott polgáraiként – mint nyilván régóta ismerős értelmű idegen szavakat, jól értették azokat. Csupán az ő érdekükben tehát nem is volt feltétlenül szükséges a teljes fordítás. (Arra az *Encyclopaediában* ismertetett *Apáczai-féle* célhoz volt szükség!)

Középkori nyelvemlékeink szóalakjai

Az akadémiai nyelvtörténeti lexikon felsorolása²⁰ szerint azonban a meglévő korábbi szó-előfordulások egészen a XV. század első felére, sőt a XIV. század végére vezetnek. Közvetlen elődöknek a fordításuk, készülésük idején nyomban – huszítáknak eretnek írásaiként – halálra keresett bibliafordítás-töredékek számítanak, melyek – átmásolva, töredékesen – egyes kódexek lapjaira, sokáig lappangó gyűjteményekbe elzártan marad(hat)tak fenn. Ilyenek következnek tehát mostani nyomozásunkban előbb, ilyen a biztosan valamikor 1372 után keletkezett (de 1448 körül átírt) nyelvemlékünk, a *Jókai-kódex* is. Ennek 126. lapján a (mai átírásban) *karjai ezüstből: hasa érces* képzett – és főntebb már látott – bibliai szófordulat (*ÓSZ, Dán II. 39.*) olvasható (ennek körülbelüli írásmódja *karyaĵ ezewçtbelewl: haçça erczes* volt), tehát „hátrálhatunk” bizvást *Károli Gáspártól* még másfélszáz-kétszáz évet.

Ebben a sorban bukkanhatunk „kivételes kincsesbányánkra”, a *Bécsi Kódexre* is. Ennek ugyanis a máig legmodernebb, *Mészöly Gedeon* jóvoltából a latin szöveggel párhuzamosan megjelentetett, kéthasábosan szedett teljes szövegében²¹ megtaláljuk az *Ószövetséghez* tartozó fentebb már említett könyvek egész sorát. Egyetlen fordító keze írta le *Rút*, *Judit*, *Eszter*, a *Makabéusok* II. könyvét, majd *Báruk* próféta könyvének egy részét; más kéztől maradt meg *Báruk* könyvének nagyobb része, (egyetlen lapnak híján!) *Dániel*, majd *Hózeás*, *Jóel*, *Amós*, *Abdiás*, *Jónás*, *Mikeás*, *Náhum*, *Habakuk* és *Zofóniás* próféták írásai. *Haggéus* erre következő könyvének nagyobb része ismét az említett első fordítótól/másolótól való, ezután jön *Zakariásé*, mely – kisebb szakaszokon váltakozva az első kéz gazdájával – láthatóan a második fordító munkája volt; végezetül *Malakiás* könyvét, a második kéztől elkezdve s egy harmadiktól folytatva, csonkán ismerjük. Természetesen a fentebb már többször idézett *Dániel* könyve érdemes figyelmünkre legin-

²⁰ Benkő Loránd (főszerk.): A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. köt. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó, 780. old.

²¹ *Bécsi Codex*. (Közvetteszi: Mészöly Gedeon.) Első füzet. Bp. 1916. Magyar Tudományos Akadémia, 272 old.

kább – a többszöri szó-előfordulás okából. Némileg egyszerűsítheti aprólékos „érckereső” munkánkat a szerencse is, hiszen egyetlen kéz írásában találhatunk meg itt több fontosnak látszó helyet.

(Dán II.32): „*Ez ozlopnac fëie mentól iob arañbol vala / Mèlle [vala] kédeg & kariay èzustból Valóbizon haça & [fa] fartsoka èrcból*”

(Dán II.35): „*Tahat egbè tórettetenec a vas az èré a föld az èzucst & az arañ & fordeitqanac monnal nari zerónèc pernèiebè mellèc a zèltól èragattatnac & sem eg hèl nem lelettètèc ó bennec A kó kèdeg ki megvèrtevala az ozlopot lón nag hegge & bétólte mend a földèt*”

(Dán II.39): Ennek a bibliai helynek ebben a – legkorábbi – magyar fordításában az *érc* szóval éppen nem, csak az *ón* említésével találkozunk, méghozzá így: *badoc* (bádóg!?).

(Dán II.45): „*hog kèd lattad hog a · hegról kó èlmèttètèc kèzèk nèlcul & megtórtó a tsèrèpet & uasat & az èrcet & az èzust & arañhat a · nag istèn megmutat'ra kiralnac mellèc ióuèndóc leznèc èzec vtan Es igaz az alom & hu ómagarazat'ra*”

(Dán V.23): „*dè a meñnèy vralkodonac èllène èmèlkel fel & ó hazanac èdeni te èlóbè hozattatanac & te & te fèdèlmid & te fèlèsegid & te zèrètòid bort yiutoc ó bèlòllóc & arañ & èzust & èré & vas fa & kó istènekèt ditseretec kic nē latnac sem halnac sem èrznèc Valobizonì istènt ki te zèllètedèt & te menden utaidat valla ókèzebèn nē ditsóueitetec*”

Szójegyzékek, glosszáriumok szóalakjai

A bibliafordítások és más töredékek, levelek, szórványemlékek mellett a természetesen szintén kéziratos glosszáriumok, szójegyzékek számítanak értékes „szó-lelőhelyeknek”. Ezek azonban, sajnos, a szepesi szászok betelepedésének koránál mégis jóval fiatalabbak – és *abból* az időből, a XII. század közepéről, egyelőre nincsen írásos adatunk.

A legkorábbi *biztos* leírás, szó-előfordulás a XIV. század végéről (1395 tájáról) a *Besztercei Szójegyzék*. Azonban, ahogy az a

XX. század elejére már nyilvánvalóvá lett, ez a nyelvemlékünk helyenként bizony tartalmaz kisebb tévedéseket is. Nem írja a latin *aes*-t, csak az *es* alakot, ahhoz rendelve hozzá keresett szavunkat *erch* formában (729. tétel). A következő – a 730. – tétel²² a *metalum*, s ennek a jelentésénél láthatjuk: *idem*, vagyis ’ugyanaz’.

Érdemben ennél nem ad többet a nála tíz évvel később, 1405 körül másolt *Schlägli Szójegyzék* sem: ismétli (1293. és 1294. soraiban) az előbb említett *es*: *erche*, ill. *met^{llu} idem* adatokat.

Időrendben a következők pedig egyben már a legfiatalabb XV. századi előfordulásaink: a *Sermones Dominicales*, melyeket 1456 körülnek (a *Budapesti Glosszák* címűt) s 1470-ből valónak (a *Németújvári Glosszák* nevűt) tartanak. A két rész közül a S. I.-ben, 281 alatt találjuk: *factus sum velut aes : ercz : sonans*, illetve a S. II.-ben, 312 alatt: *aes sonans (kenghe ercz)*, valamint – a 365-nél – *Sed ferrum licet cuncta metalla domat [minden ercz enged neki: i.e. mollit]* meghatározásokat, melyek az egyik modernebb formának az első előfordulásai voltak.

A *Gyöngyösi Szótártöredék* már a XVI. századból való: keletkezési idejét 1512-re (valószínűbben 1520-ra) teszik a *Régi Magyar Glosszáríum* szerkesztői – bár a *Magyar Nyelvemlékek* közreadói csak 1538 és 1556 közöttinek tartották. Legalább nyolc, egyenként is hosszabb latin magyarázattal bemutatott példát hoz. Négy esetben, helyenként ismételve is (640, 649, 650, 658) az *a’rch* vagy *a’rchbeóly valo* alakot találjuk, kétszer (642, 647) az *erchbeól valo*, *ercheth olvasztok* olvasható, a hetedikben (644) pedig *erchból valo* volt az alkalmazott írásforma (6. ábra). Végül pedig (2628) *Auricalcúm dictúm quod similitudinem auris et Eris habet: arany zem: erch: a’s enim grece ’dicitur: calco*. Ugyanolyan többalakúság látható tehát itt, kézzel írva, amelyet kinyomatva már olvashattunk a *Vizsolyi Bibliában*.

1533-ból való a háromnyelvű *Murmellius-lexicon*, mely öt kifejezést ismer efféle alakokkal, szavunkat azonban minden esetben *erch* formában írja:

---

²² Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): *Régi magyar glosszáríum*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, 194. old.

1578: *De Metallis*: Von metallen: *erczukrol*;

1579: *Metallum*: Eyn metall: *ercz*;

1582: *Aes*: kupfer ader glockenspeis: *voros ercz*;

1584: *Electrum*: Scheynend metal ader gundterfeil: *ercz kinek otod rese esust*;

1585: *Oricalchum*: Messz: *aranias ercz*.

A XVI. század vége a szóhasználatra nézve még több érdekes adattal is szolgál. Különösen figyelemre méltónak látszik ugyanis az 1577-ből való második része a *Kolozsvári Glosszáknak*. Abban ugyanis – a *Régi Magyar Glosszárium* bevezető fejezetében olvashatók szerint – a bejegyzések a háromszéki nyelvjárásnak megfelelően történtek

Mivel pedig ezek az ottani bejegyzések – *levigato aere*: sima erczbe; *es*: *ercz* – következetesen megegyeznek a *Vizsolyi Bibliának* az egyik (ę-hangértéket jelölő) írásmódjával, közvetett bizonyítékot kaptunk általuk *Károli Gáspár* szakirodalomban emlegetett segítői egyikének (ha nevére nyilván nem is, de legalább) származási helyére. Ezek szerint ugyanis a *Székelyföld* (és egyben *Erdély*, sőt az akkor már ténylegesen három részre szakadt hajdani *Magyar Királyság*) délkeleti részéből, a történeti *Háromszékről* való lehetett, aki *Dániel és Ezékiel próféták* könyveit, illetve *Pál apostolnak* első korintuszi levelét a kéziszajtó számára *Vizsolyban* kieszde volt.

Az 1580 körülnek ismert *Szamosközi-szótártöredékben* pedig az alábbi, számunkra is fontos szavak, sorok találhatók: *Erczkeo. Cadmia. Ercz. Metallum unde metallicus, a, um. Metallicus substant. Baniaz.* [Tehát *Apáczai Csere Jánosnak* a fémtartalmú kőzetekre használtan emlegetett, a *Magyar Encyclopaediában* leírt szava innen is eredhet, hiszen ehhez olvasható ott latinul:] *Metallifer, Metallum gerens. Ercznek az ere. Molibdena quae alias galena vocatur, plumb et argenti vena communis.* Néhány sorral följebb pedig, szótártöredékünk *ér* szavánál szintén találunk figyelemreméltó adatot: *ezewst er, a baniaba, crudaria.*

A továbbiakban már egymást követik ennek az általánosabbá vált magyar szóformának a különböző előfordulásai, mint a *Debrecenben*, a *Vizsolyi Biblia* megjelenésének az évében, épp 1590-

ben kiadott *Nomenclatvra sev Dictionarium Latino-Vngaricum*ban (Szikszai Fabricius Balázs művében) olvashatóak is: 5: *Metallum: ercz*, ezután pedig a latin szavaknak a szótárszerkesztési elv szerint csoportosított rendjében 6: *Electrum: ercz, kinek otod resze ezust*.

1595-ben (tehát csak pár évvel később) jelent meg *Velencében* az „öt legnemesebb európai nyelv” szótára, a horvát születésű *Verancsics Faustus* összeállítása. Teljes címén kívül – *Dictionarium qvinqve nobilissimarvm Evropae lingvarvm, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngarica* – csak két tételét idézem most, azokat is csak részlegesen: latin, német és magyar megfelelőikkel:

23: *Cor* : Hertz : szívv, illetve

61: *Metallum* : Ertz : ercz.

Mielőtt ebben a sorban az egyik leghíresebb, de már XVII. századi szótár következne (*Szenczi Molnár Albert: Dictionarium...* címen 1604-ben megjelent műve), a még éppen 1600 körülnek ismert *Brassói Szótártöredék* anyagába kell belenézniük. Ott pedig szintén a latin *auricalcum ... es: ercz* magyar jelentéssel olvasható – mint immár egy megállapodottnak látszó alak nyelvünkben.

Így érünk vissza tehát *Marsigli* évszázadához, melyben ez a selmeci kutatómunka elkezdődött...

Még egy kitérő – a XVIII. század latinságához

Természetesen – mint az eddigiekben is már észrevehettük – soha nem szabad elfelejtenünk azt az adott technológiai hátteret, mely mindenkor megszabta volt az egyes szakkifejezések értelmét. Nyilvánvalóan ez volt ugyanis a fő (ha nem az egyedüli!) oka annak, hogy még *Pápai Páriz Ferenc* híres, az első kiadásával 1708-ban megjelent latin-magyar szótára²³ is egyazon sorba teszi

---

²³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum*. (Hasonmás kiadás az 1767. évi alapján, gond.: Hargittay Emil – Kecskeméti Gábor – Thimár Attila.) Bp. 1995. Universitas Kiadó, 26., 303. old.

az *értz*, *réz*, *pénz* szavainkat, a latin *Æs*, *æris* szónak magyar jelentését, illetve egyenértékű jelentéseit éppen így adva meg (7. ábra). S még ennek az alpművé vált munkának az 1767. évi bővített kiadása szerint is e magyar szó alapalakja *tz*-vel az *értz* – bár ugyanúgy ismeri az *ércz* formát²⁴ is.

A XIX-XX. századi német vélemények

De – eredetileg nyilvánvalóan német szóról beszélve – hallgassuk meg a német tudósokat, köztük legelőbb is a régebbieket! Akadémiai nyelvtörténeti lexikonunkban velük kapcsolatban csak egy igen óvatos értékelést olvashatunk: „a német szó etimológiája még nincs kielégítően tisztázva”. A már a két világháború között is több kiadást megért német szöfejtő szótár s más frissebb ottani munkák is²⁵ az ófélnémet ARUZ(ZI) szónak, illetve az ószász ARUT alaknak eredetét egyaránt hajlamosak a latin AES RUDE (*nyersfém*, *termésfém*) kifejezéshez, a feldolgozható fém-előfordulásáról az ókorban híres etruszk ARRETIUM város nevéhez vagy a sumer URUDU (*réz*) szóhoz kötni. Ezeknek a modern nyelvtudomány nyugat-európai kialakulásakor elterjedt német nyelvészeti „bizonytalanságoknak” alapján válhattak (az ő számukra!) épp ezek a szóformák a mai ERZ esetleges forrásává, a SZÍV jelentésű ófélnémet HERZA helyett. S ezeknek a máig továbbadott, egyre öröklődő véleményeknek (8. ábra) nyomán említi meg szakmánk egy újabb kézikönyve²⁶ is éppen a középfelnémet *erze*, *erz* szava-

---

²⁴ U. a., 72, 75. old.

²⁵ Kluge, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch*. Berlin – Leipzig, 1934. Walter de Gruyter & Co., 138. old.; Storf, Adolf Joseph: *Wörter und ihre Schicksale*. Berlin – Zürich, 1935.; Wahrig: *Deutsches Wörterbuch / Német Értelmező Szótár*. Bp. 1990. Kultura International, 437. old.; DUDEN. *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in zehn Bänden*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, 1999. Dudenverlag, 3., teljesen átdolgozott és bővített kiadás, 3. kötet: Einl – Geld.

²⁶ Kázmér Miklós: A magyar földtudományi szókincs eredete. = Karátson Dávid (szerk.): *Magyarország földje, kitekintéssel a Kárpátok egészére*. H. és é. n. [1999], Kertek 2000, 483. old.

kat (*érc* szavunk forrásaként), de nem írja mellé annak a német nyelvtörténet számára valószínűleg meglepő, érdekes – de a XVII. század végén, iskolázott olasz füllel is teljesen elfogadhatónak tűnt – eredeti (?) formáját, sem pedig annak, ahogy fentebb látszott: egy archaikus-antropomorf természetszemlélet számára (melyben a hegynék is van lába, németül is, franciául is!) kézenfekvő, levezethető kettős értelmét! (Ami még akkor is megkapó, ha netán a késő-középkori *Magyar Királyságban* élő német anyanyelvű bányászok számára lett volna csak annyira magától értetődő, népetimológiai szófejtés ez, afféle „házon belüli” *cipszer, szász* szóhasználat...!)

Az „advocatus diaboli” jön Marsigli – s vele a szerző – segítségére !

Adjunk azonban még egyszer szót az *ördög ügyvédjének*! Miért számít vagy miért számítana perdöntőnek, illetve miképpen lehetne annak tekinteni egy XVII. századi, *magyarországi német* környezetből származó dokumentumot, ha van ugyanarról a szóról – fentebb láttuk! – jóval korábbi, XIV-XV. századi magyar adatunk?

Ugyanis éppen *ez* a tény a fontos – az akkori, a középkori tömb-németségtől rég, a XIII. század közepe óta elszakadt, *elzár*t közösség körében való alkalmazás: az éppen minálunk való nyelvi előfordulás. Természetesnek vehető, hogy így, a maguk (helyzetük kényszerítette) mikrotársadalmában élő (bár a másnyelvű szomszédsággal is nyilván rendszeresen érintkező) kisközösségekben a hozott-megőrzött kincsek sokszor szinte változatlanul, akár évszázadokon át is megmaradnak. Külön bizonyítanom tételesem talán nem is kell ezt (gondoljunk csak a *moldvai csángóknak* a hazai, magyar nyelvújítás kora *előtti* jellegzetességekkel teli, évszázadokig csak maguk között megőrzött magyar nyelvére!) – de ha valakinek mégis szüksége volna további bizonyításra, vegyünk egy eredetileg is német példát! Kérem a németül is jól értőket, vegyék kézbe és olvassák végig újból az efféle párhuzamba okkal állítható tradicionális (és esetleg nekünk is könnyebben elérhető) szövegeket – például a darabjaiban csodálatos szépségű erdélyi szász nép-

költészet *Kányádi-fordította* kétnyelvű kötetének²⁷ már negyedszázada megjelent eredeti anyanyelvi strófáit.

Összesítési kísérlet és lezárás

Ezekután pedig már megkockáztathatjuk kijelenteni, hogy a sokszázéves fejlődési alakok a legvalószínűbben ilyen sorban írhatók le:

(németül) *Hertz* > *Ertz* > *Erz*, illetve (részben párhuzamosan)
> *ertz* > *értz* > *érc* (magyarul).

Látható már ebből a rövid „szóbányászatból” is, hogy naponta használt szavaink között bőven vannak, melyeknek egészen más a jelentése „közönségesen”, s mást jelentenek egy-egy szakma, egy-egy csoport számára. Ilyeneket mindnyájan sokat sorolhatunk fel. Így volt ez a múltban is, így volt ez – fentebb láttuk – más nyelvekben, a szomszédos nyelvek, köztük a részben azonos kultúrtörténettel bírók esetében is. Ennek megfelelően természetes, hogy sokszor éppen *két szomszédos nyelv együttesen adhat fontos segítséget* valamelyikük saját történetének, fejlődésének megismeréséhez.

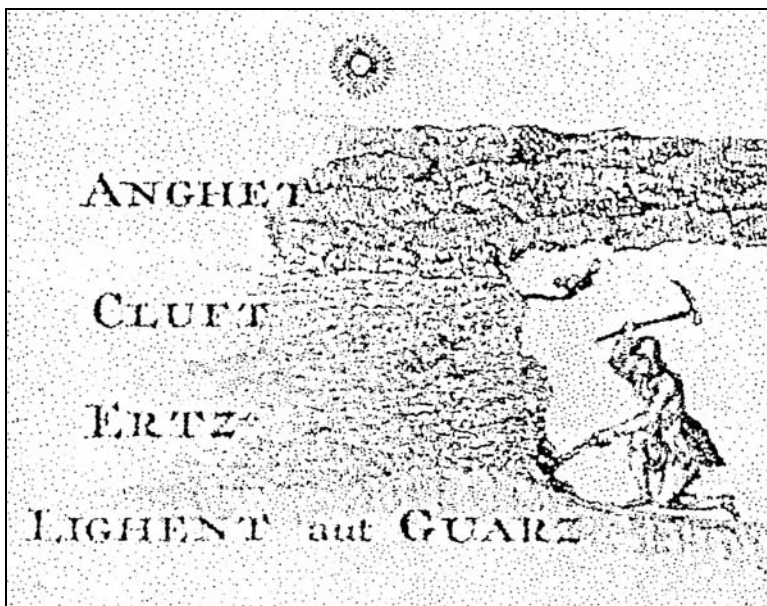
(Nekem személyesen pedig családom bölcsész tagjai külön is megköszönni való segítséget adtak, elsősorban a forrásmunkák némelyike közötti eligazodásban!)

Legyen hát ez a pár sor egyfajta kiegészítés az eddigi ismereteinkhez – s legyen *kedvcsináló* is újabb szakkiállítás-, szakkönyvtár-látogatásokhoz, további kutatásokhoz.

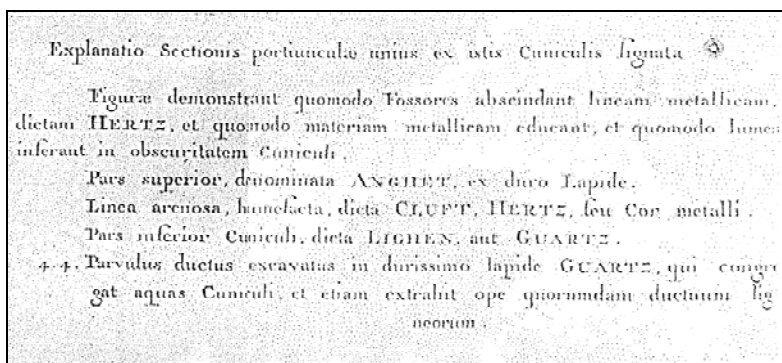
---

²⁷ *Es saß ein klein Waldvögelein. – Egy kis madárka ül vala.* Ford.: Kányádi Sándor. Bucureşti – Budapest, 1977. Kriterion – Európa, 151 old.

Ábrák

1. ábra. A bányász munkahelye a vágatban, Selmecen.
(A Marsigli-metszet részlete.)

2. ábra. Eredeti latin nyelvű jelmagyarázat az előbbi metszethez.
(A XVII. sz. legvége.)

E L Ö L J A R O - B E S Z E D.
 ja nintsen, hanem kitsínytől-fogva nagy-
 ig felemelik Éavokat. Vajha ollyat láthat-
 na Éemünk valaha a' mi földünkbenis! NÉ
 vallásunknak, melly jó és Éent, hanem az
 Éerint való tiÉtünk elmulatásának kell tu-
 lajdonítani, ha abba esünk, a' mit a' Római
 Atyafiakban nem javallunk: t. i. hogy olly
 nyelven viÉik véghez az Isteni tiÉteletet,
 mellyet a' kölség nem ért. Az éneklés
 (melly az Ekklesiákban az Isteni tiÉtelet-
 nek egyik része,) minthogy az ő hangja
 miatt a' hallgatóktól meg nem értethetik,
 tsak *ollyan mint a' pengő értz és a' zengő cim-
 balom,* mind azokra nézve, a' kik az Enek-

3. ábra. Részlet Szenczi Molnár Albert 1686-ban kiadott *Kis Zsoltárok-*
könyvének bevezetőjéből.

*a: Azt mond-
 gya, hogy vgy
 lesne az Iste
 aiandoki eppü
 letre való, ha
 szeretet lesse
 benne.*

XIII. Rész.

HA embereknek vagy An-
 gyaloknak jelueken siól-
 nékis, szeretet ha nintsen én ben-
 nem, ollyannálöttem mint a zen-
 gö értz, és az pengő Cymbalom.

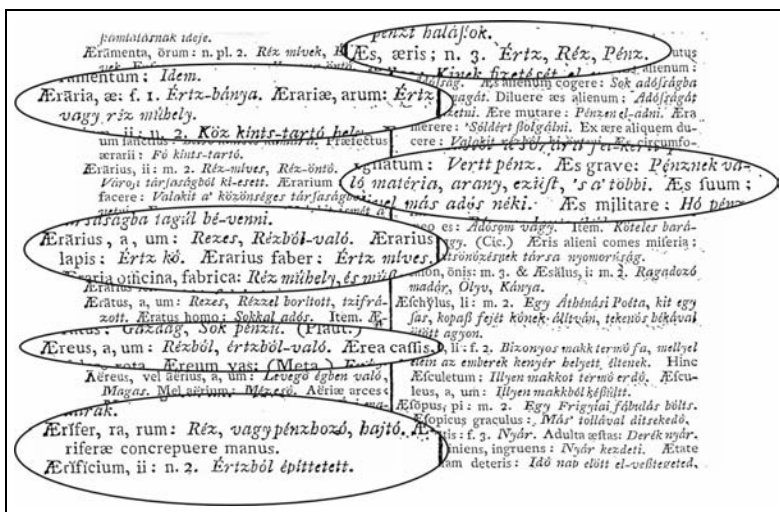
4. ábra. Károli Gáspár bibliafordítása (1590), részlet az *Újszövetségből*.

M O S E S N E G Y

<p>Ioan: 3.</p> <p>f: Ez ertz kigyo példaz ta az Iesus Christust az s fel magaz talasat a ker retsfara: Vagy az Eu- angelium ál- tal való fel magasztalta rasat hogy az ki hittet rea nézne el ne</p>	<p>8 Es monda az WR Moses- nec : Czinály magadnac tüzes kigyót, és emeld fel azt iegyül, és valaki meg marattatic, ha tekén- tend arra, tehát meggyogyúl.</p> <p>9 f Czinála azért Moses értz- ből öntött kigyót, mellyet emele iegyül. Es valamikoron az kigyó meg marand vala valakit, teként vala az ertzből öntött kigyóra, és meggyogyúl vala.</p> <p>10 Es el ménénec az Izrael fia és tábort járának Obothban.</p> <p>11 El ménuén pedig az Oboth-</p>	<p>éneket, Ið kellyetec 18 Melly mec, az ne uény ki a rtzáiockal. thanaba (1 19 Es M be, és az l ba. 20 Es à l melly az l vayon eg vayon az</p>
---	---	---

5. ábra. Ószövetségi részlet Károli Gáspár bibliafordításából, háromféle írásmóddal.

7. ábra. Részlet Pápai Páriz Ferenc 1708-ban megjelentetett latin-magyar szótárának bővített kiadásából.

8. ábra. Részletek a XX. sz. legvégéről való, átdolgozott Duden-ből.

